

**AM BEBA NI KAONGORA IAON BAAI AIKA A TIA N RIKI, BAAI AIKA A NANG
KARAOAKI AO AI BAAI AIKA A BIRIAKINAKI NGKAI IBUKIN KABWAJAM
NGKOE TEI BANABA**

Man aia ibuobuoki ao aia anganano te Nati ni Banaba iaon Tarawa

TEI BANABA

Jan-March 2007

**A COMMUNITY
BASED
NEWSLETTER**

**NOT FOR OFFICIAL
USE, ONLY FOR TEI
BANABA UPDATES**

Editors:

Nati ni Banaba iaon
Tarawa.

Te Ururing ma te Kaitau ibukin baika a tia n reke iroura!

Te korakora man Otan Taai, e moamoa iai taran aia kamatebwai ara ataei
n te bong bwa e na teimatoa

Bon ana kakaitau te Nati ni Banaba nakon ara Tia Tei ae beku mwaaka ni
biriakinan kabaiara. Ngaira tarimi aika iaon Tarawa, e nage ngke ti bon maeka
iaon Tarawa, ma ti bon raonii naba bwanami ni kakaitau ngkai baika e biriakini
ibukimi, ai bon ibukira naba.

N ongora ao a tia n reke ami solar power, ao tao angia kain auti a tia n reke
buokaia man te solar power project aei. Kam bia buokii aron kateimatoakin ami
solar nako bwa e aki koaua ae ai akea aia taura ami ataei, aika ataein abara ibukin
aia kamatebwai.

Ni marorora ma te Tia Tei ao e kaotia ae iai ngkai ana tamnei ibukin manga
karokoan riki taian solar ibukia ake a tuai reke onoa n te karikirake aei. Are i eta
ngkoe te Tia Tei ao e bia mwaiti riki te solar nako Banaba ba e aonga n teimatoa n
ota aon abara n te bong. E kaoti naba MP Timon ba iai ngkai te rabata ni buoka
teuana man te European Union are e nang kaunga kabonganaan te solar power. E
na rabata riki te tamnei aei nakon taai aika imwaira.

Te Bono bon te oin bwai

Ti ongo naba ngaira te Nati ni Banaba mai iaon Tarawa bwa ngaia e a kam tei ami
bono ane irarikin te bootabu. E akiaua aei ba bon totokaon te kanganga ae na
kona ni bubura riki ao man rota ara bootabu aao ara rawa n akawa. Ti ongo bwa e
nang reke ae bon oin ara kaibuke ao e uara ngkai te bootabu? E na bon kona n
rororake inanona. Ngaia are e raba naba iangoan katean te bono ba bon totokoan
taian kanganga aika aki kantaningaki. Ao e raraba ara Tia Tei ibukin kakoroan
nanon aei.

Te Bai-ni-bakoa ae a kawaerakea te tianti mai marawa

E a bon nakon ae marurung ao ae konamaki. Ngaira aika iaon Tarawa e kanganga
reken ke rakan ara kareke tianti. Ngke mwaitin boora arei ai bon mwaitina naba ni
katoa uowa te wiki. Ma ngkami aika iaon Banaba, ai bon mwaitin ami mwane ane
ni korakorami. Ngaia are tai kakabane tai. E raba ara Tia Tei bwa e tia ni biriakina
kateimatoan rereken mwanen te bai-ni-bakoa, ao aio ai bon kateimatoan naba
rereken ami tianti. Ma tai maminga bwa ngaia e anaaki naba te kun-ni-bakoa ke
te uakun iron te Kiribati Produce iaon Tarawa.

Ao e uara marawa, e teimatoa ni waru?

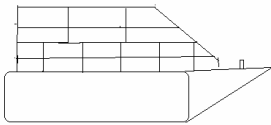
Ti ongo naba ngaira mai Tarawa ae iai naba ami boti aramanim aika awa (4) ma
intinia. A boo baira n aei, ma tera ara bai iai, eng bon tii te kakatonga ao te
kimarimari bwa a reke raoi bwai ake kam kainnanoi. E aoria ma tai tabwaraa te
bai-ni-bakoa ao te uakun naba bwa e anaaki iron te kambana ae te Local Produce
i Bairiki Tarawa.

Eng ibukin reken boti aikai ao ti a bon raoni nanomi ni kakaitau nakon ara Tia Tei
ae Timon Aneri ba a bon reke baikai man ana makuri korakora, ana imanono ao ai
tamaroan reitakina ma aobitia aika kakaokoro n ana rabata nako te tautaeaka. Taua
teim anne ara Tia Tei ao tai tabwara, kamwaitii riki kabwaia ae aekakin aikai ao ni
kabwaroi iaon Banaba.

Baika a tia aroia ma ai ti karokoia iaon Banaba

Te Karau bon te kaubwai ae kakawai

Ngaia are e bon riai kawakinan raoi te karau n taai aikai, ai moara riki ngkai abara aio bon nnen te aki kakarau ao te rongo. Ibukin aio ao ara Tia Tei, e a bon tia ni kairoroi reken taian tangke ni karau ika mwaitia 85 ao te aekaki n tangke are 6,000 te liter kanoana. E kakoaua te Nati ni Banaba bwa e korakora ngureakinan te buoka aio nako Banaba bwa a taku bwa e a bon riaon te mwaiati nakon te aba ae uarereke ao ti tabeman kaina. Ma ti kaitaua ara Tia Tei ngkai e teimatoa ni katerea are Banaba e bon nang okoro ma aban nako Kiribati. Bon akea te manibwa iaon Banaba ao kain te aba a tebotebo n te karau, a wati iai, a moi man kuka iai, ao a teboki naba arokaia iai. Ao kai e kabwaia te aba bwa ae a kabwataki te mwaiati n tangke aio ao ae a tia an ootanaki. A na baae n roko iaon abami n namakaina rake aikai.

E nang reke ae bon oin am kaibuke!

Imwin ana biriaki-mwaka ara Tia Tei ae MP Timon T Aneri ao e tia ni kabwataki iroun Kaebineti kabwakaan te mwaiati ni mwane ae \$364,051.60 nakoia kain Banaba ibukin kabaakin ara kaibuke ngaira kain Banaba. N aron ae ataki ao ti a bon maan n tataruaua kainnanaon ae bon oin ara kaibuke are ngaia ae na kona ni katoki kainnanaon n aron karorokoan karara aika bwain te titoa, kako riki tabeua, bwai n aoraki, baoia aoraki, baon ara bwai ni makete ao ai bon baora ni mamananaga. A nang tiku ngkai rongorongon aikai inanon ara ururing bwa ae nang reke ae oin ara kaibuke. Inanon ririki ma ririki, ao ti bon titiku naba n raroa nako ma te aonnaba. Ti a bon maan n arora aei, ao ai rarabara ara Tia Tei ae Timon ngkai e kona ni kabwaroa korakorana ae mwaiati ibuakon te kanganga ni iangoan reken ara kaibuke.

E aoria ma katauraoi ngkami kain Banaba bwa ae nang kabaaki ngkai ami kaibuke ao tao e na tia kabaakina imwin 7 ke 8 namakaina mangkai. Ao ai antai aran ara Kaibuke aei! E tau ko raraba ara Tia Tei ao e raraba naba ara Tautaeaka aio ngkai e kona n ongo bwanara ni bubuti rinanom!

Reita nako marurungim te tia Ununiki bwa ae nang roko buokam man te UN-FAO

Kaanga bon taian mii aron reken bwai! Ma koron nanon taian mii aika a bongana ibukin te botanaomata bon ti man te reitaki raoi ae tamaroa. Eng, aio ae noria te Nati ni Banaba iaon Tarawa, ngke e a manga reke te rongorongon irouna ba ngaia e nang manga tauraon n reke te mwaiati ni mwane ae US\$10,000 ke tebwi tabun tenga te tara n Aotiteria. Aio te mwaiati ni mwane are e toka iaon aia beba ni bubuti kain ara BYE ke the Banaba Young Enterprise. Te mwaiati ni mwane aio e na roko rabatana inanon baia taan tara ana karikirake BYE inanon Tun ke Turai. Man te mwane aio ao e nang koro nanon ana iango te BYE bwa e nang kona ngkanne ni wakina ana karikirake iaon e beki. Aio teuana te karikirake ae baka iai nanoia trimi ni Banaba iaon Tarawa, ao a bon tauraon naba ni buobuoki ni kabooi kanaia beki aika mena n taian bukibuki.

A bon anga naba aia kakaitau te Nati ni Banaba nakon te BYE ibukin mauireirein ana iango iaon karikirake aika a nang bongana ao a na kona n uota te maiuraon nakiora ni kabana. Ma ai bon te kaitau riki ae takaburinako nakon MP Timon ba ngke eaki biriakiana aio ao e na bon aki reke tebwi tabun tenga te tara ibukin BYE.

Ni marorora ma MP Timon iaon maiun BYE, ao e kaotia naba te Tia Tei bwa ngkana e waki raoi te karaon kanaia ataei ma ni maia man taian mitiin aika a tia n roko ngkai (Baby food and fruit processing) ao e na tauraon te karikirake aei n anai naba uanikai mai Banaba. Ngkana e a tia are bon oin ara kaibuke ao ikanne are e nang bon raanga te mwane nako Banaba ba e a nakoraon te waki ni Bitineti.

Te waki nakon mwaneka aika bubura riki

Ti nang titiku naba n arora aei?

Bon moan te kamino nano kanoan te iango ae na kakaekaki anagan karinan Banaba ba teuana aban te Wolrd Heritage. N ongora iroun te Tia Tei ae Timon ao e karakina mwin ana maroro ma aobitian te tabo ni makuri ae te Environment ike e a kaotia iai ngkana arona bwa e boutokaki ana inago aei irouia kain Banaba ma te Kauntira ao ngkanne e kabirimwaka naba ana iango aei bwa e aonga n reke te kabwaia ae teimatoa nakoia kain Banaba. Aikai tabeua rongorongon te World Heritage ma tamnein taian kabwaia ke benefits ake a na kona n reke nakon Banaba:

United Nations World Heritage.

Te World Heritage bon karinan te aba teuana ke te aono teuana ae iai rakan arona bwa e na kinaaki n te United Nations. Karaoan aei ao e na tabekaki aran te aba anne rinanon te Tautaeaka ae kinaaki. Ma ikanne ao e a karaoaki naba te application ke te beba ni bubuti ibukin karinan aran te aba anne.

Irarikin anne ao iai naba te katautau bwa e na karaoaki te Marine Protected Area ae bwa raonan te iango aei. Abara ae Banaba, bon te aba teuana ae ae kakan ngkana e rin ba teuana te World Heritage Site. Ni kamatoan aei man aobitin te Environment ao ti karekea te rongorongoa ae kakukurei bwa ngkana e rin Banaba bwa aban te World Heritage ao e bon aki anaaki rikian tei Banaba ma inaomatana. Butan te aba are e a tia n rin n te World Heritage Site, bon moan te bebete ao akea te rekenikai iai ke te tuuaa.

Baika iai iroun Banaba aika a na kaangaraoa rinna n te World Heritage, bon rongorongon ao tein aon abara aika a kakaongora man kaokoro ma tein aban Kiribati nako. Aikai tabeua katoto:

- (1) Banaba e kakaongora ana history ke rongorongona ngkoa. E a tia n riki ba te aba ae kaubwai man riki bwa kanga te city teuana ao ngkai e a kitanaki man tiku bwa kanga te aba ae ai tii tabeman kaina;
- (2) Banaba ngaia naba teuana te aba ae korakora rongorongon te Kauoua-ni-buaka n te aonnaba iai. Rongorongon te kabaku roroa ao rongorongon Kabunare ngaia naba teuana ae matai iai te World Heritage;
- (3) Taian caves aika iaon Banaba ngaia naba rinen abara aio ao te World Heritage e tauraoni ni buokii kawakinan ao katamaroan bwangabwanga aikai;
- (4) Marin ara marawa ma maiuraoin rakaina ngaia naba ae kakawaki iroun te World Heritage;
- (5) Kateia kain Banaba (culture) ma rongorongoa (history) man te tai are imwain te keniken ni karokoa te roko i Rabi ao ni karokoa ngkai, aio e nang ni kakaongora naba iroun te World Heritage;
- (6) Rietatan abara n te aro are na kanganga waekoan ekakinakoana n labutin Tari, ngaia teuana ae e okoro iai tein Banaba ma aban nako Kiribati, ao aio naba ngkanne ae katika nanon te World heritage.

Ao iai te Kabwaia ae na reke man te World Heritage?

Te kabwai ae na reke man te waki aio e na rianako riki mwaitina nakon are e a manga kenaki abara. E a tau moa kenakin Banaba bwa e a bon ikoaki. E a ikoaki mwngaia ara bakatibu ao e a wene ma te kirimwakamwaka ao te maraki. Ma ngkana e a manga kenaki, ao iaki ataia bwa a na mwaitira te kawaia nakoira ngaira aika kain Banaba, ao tao a na maanra?

Ma rikin Banaba ba teuana te World Heritage Site, bon kaukan mataroan te kabwaia teuana ae na teimaan nakoia te nati ni Banaba. Ao ko ataia bwa ia aba aika a tia n rin n te World Heritage? Aikai tabeua: te Great Wall of China, taian pyramid ake i Aikubita (Egypt), te buaakonikai ae te toa are n te Amazon ke i Amerika maiaki, mwiin te city are Baburon irarikin Iraq, ao a mwaiti riki. Ao e a uara ngkana e a rin abam ae Banaba ibuakoaia aaba ke tabo aika a kakawaki man kakannato aikai? Tiaki nanona bwa e nang manga uki matan te aonnaba ao man tara Banaba ba aia tabo n neweaba? Ngkana e kuba n roko te cruise liner tueana ikai ae kaan 2,000 kaina, tao e na mwaitira ngkanne te kabwaia ae na bwakara abara? Ao ngkana a manga ongo kain Aotiteria ao New Zealand ake a ikawai-rake iaon Banaba n tain te BPC, tiaki bwa a na bon kan manga nakomai ni kakooua ae Banaba are a rikirake iaona ngaia ai aban te World Heritage? Bon te kabwaia ae bubura ao e na tei-maan ae na roko iaon abara man kinakin abara bwa te World Heritage Site.

Irarikin anne ao bon iai naba taian mwane aika a na bwaka man te World Heritage nakon Banaba ibukin mwakurian katamaroan tabo ake e nano iai te World Heritage ao te mwane naba ibukin kateimatoan tabo aikai.

Raonan te World Heritage – Trust Fund

Iai naba iangoan katean tabo n akawa aika na kainaki ke taian Marine Protected Areas (MPA). Bukin aei bwa e aonga ni kateimatoaki aia tabo ni kaabung ika, ao aio are e nano naba iai te World Heritage. Ngkana e boutokaaki te iango aei ao e na iai ngkanne iangoan katean ara Trust Fund ke oin ara mwane n tania man rabata ni buobuoki n te aonnaba n aron te International Conservation ao tabeua riki. Rabwata aikai ake a tauraoni n anga aia mwane nakon aaba ake a tauraoni ni

kaini aia tabo n akawa tabeua. Te mwane are a na tauraoni ni kabwaka, e na bwaka nakon te Trust Fund bwa onean mwin ika ake a nang tauraoni ni kainiki man aki anaaki. E iangoia naba te Tia Tei ma kain ana tiim iaon Tarawa ikai bwa na kabongana naba te Internet n toma ma nake iai nanoia i Banaba n te aonnaba bwa a na buoka karekarean ao kateiraon te Trust Fund aei.

Imwain ae kabwataki te iango aei iroum ngkoe tei Banaba

Ao bon te bubuti bwa ko bia boutokaa te iango aei. E a tau moa iangoan kenankin te aba bwa e a kawa abara ae a wene bwa ai te ikoaki. Ti kakai riki angan kabwaiara man itera aika a teimaan (sustainable) inanon ara roro aei ao nako roro aika na roko. N te kakatauraoni nakon te mwaneka aei, ao iai ngkai ana tiim te Fisheries ae tauraoni ni buokira ni kakaei aia tabo ni kaabung ika ake ti na tauraoni ni kaini, ao ni kakoaua naba ba e na aki rotaki iai maiura ma ara kareke tianti n te bong ae koraki.

Rongorongongonga aika ti kukurei iai ngaira tarimi iaon Tarawa ao tinanikun Kiribati

Ngaia a reke naba ami computer? Ai bon akea te bwai ae kam na bwaka iai! Ma a rarabwa naba iango aika a raraoni aikai. Te computer bon kabutimwakaan te mwakuri. A bia bongana raoni reke ami computer aikai ao e raba ara Tia Tei are e biriakini baikai ibukin kabutiraon ana waki ara BIC. Ma tera ngke e kona naba ni manag iangoa reken taian computer ibukia ara ataei? E aoria bwa ae inanon taina. Ka ae reke te Kaibuke, ao e aera a naki reke computer, ngkai aio bon ibukin kabwaiara ara ataei.

Ti ongo naba ae ngaia e a tia naba n reke iroumi te mwaiti ni mwane ae \$11,000 ibukin kateimatoan te kako nako Banaba. Ba are e koaua bwa ngkai a bon rarawa kambana ni kaibuke ni kan kakawara abara bwa tao a ruti iai, ma e raba reken te mwane anne are e a kona ni katea aan ami boboti ni kamwaita ana kaako ao mani kona n tanninga te kaibuke are imwina.

KABANEA N TAEKA

Ai bon bwaanam am Beba ae *Tei Banaba* ni kakatekeraoni nakoimi kain Banaba inanon moan wakin te ririki aei. Taiaka kaungaia ami ataei nakon aia reirei bwa man nakoraoni aia reirei ao man reken rabakauia ao e na riki bwa kamatoan aan abara ao rikirakena nakon ririki aika a na roko.

Am Beba ni kaongora aio, e na kataia n kateimatoa kakaongoraeam ni katoa kaka teniua namakaina. Am Beba naba aio e na teimatoa n tatakuraea rongorongon te wakirake ao rongorongon taian kabwaiara aika a na bwaka nako aon abara ae tangiraki.

Ai bon te kakatekeraoni naba nakon ara Tia Tei ma buna aika ngaia aika a bweea te waa n te tai aio ao ti bon kakaitau ibukin nakoraoni ana waki ngkai ti a nori taian uaa aika a mwaiti ao man uota te rau, te maiuraoni ao te kabwaiara nakon abara ae tangiraki. Tiaki mwaninga naba taekai kain ana tiim ni iango ake a boutokai ana iango aika a mwaiti man boongana nakon Banaba.

E a kaan te rinerine ao am Beba aio e a bon anga naba ana katekeraoni nakoia ake a tauraoni n anga araia ao man kan riki naba bwa tooro ngaia ni biriakini kabwaiara kain abara. Ti nora uaan ae makuria ngkai MP Timon ao e bia tomaki nako te aekaki ni bekutata aio.

Kam raba ao te Uea imarenara mangkami.

